

Kazakçada Anlam Değiştiren Bazı Akrabalık Adları Üzerine

On Some Kinship Honorifics That Have Changed Meaning in Kazakh

Sherubay KURMANBAIULY¹ , Marlen ADILOV² , Gaukhar ALIMBEK³

¹Sherubay Kurmanbauly (Prof. Dr.), Abai Kazakh National Pedagogical University, Nemat Kelimbetov Türkoloji Merkezi, Almatı-Kazakistan
E-posta: sherubaykurmanbauly@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4587-4452

²Sorumlu yazar/Corresponding author:
Marlen Adilov (Dr. Öğr. Üyesi), Abai Kazakh National Pedagogical University, Nemat Kelimbetov Türkoloji Merkezi, Almatı, Kazakistan
E-posta: marlenadilov88@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9876-4516

³Gaukhar Alimbek (Prof. Dr.), L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakistan
E-posta: Alimbek_gaukhar@mail.ru
ORCID: 0000-0002-8433-669X

Başvuru/Submitted: 16.05.2023

Revizyon talebi/Revision requested:
26.08.2023

Son revizyon/Last revision received:
24.09.2023

Kabul/Accepted: 26.12.2023

Atıf/Citation: Kurmanbauly, Sherubay., Adilov, Marlen., Alimbek, Gaukhar. "On Some Kinship Honorifics That Have Changed Meaning in Kazakh." *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology* 34, 1 (2024): 257-277.
<https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1297460>

ÖZ

Standart dildeki tek bir anlamlı sözcüğün farklı ağızlarda çeşitli anlamlarda kullanılması olası bir durumdur. Edebi dilde var olup ağızlarda ilk anlamı veya sonradan kazanılan anlamıyla kullanılmasına örnek sözcüklerden biri de *täte* sözcüğüdür. *Täte* sözcüğünün yaşça büyük kadın akrabaları ifade ederken kullanılması standart dilde kalıplaşmış bir durumdur. Fakat bu sözcüğün erkek kişileri ifade ederek "baba, amca" anlamında kullanılması Kazak ağızlarına özgüdür. Bu sözcük Kazakistan'ın güneyindeki yazarların dilinde yerel ağızdaki anlamıyla kullanılmaktadır. Bunun yanında, erken dönem yazma eserlerde de benzeri kullanımlara rastlanmıştır. Örneğin; Abay, kardeşi Haliolla'ya yazdığı mektubunda *täte* sözcüğünü "baba" anlamında kullanmıştır. *Täte* akrabalık adının erken dönemdeki kullanılışlarını inceleyecek olursak sözcüğün "baba tarafından akrabaları" ifade etmek için kullanıldığını yalnızca Kazakistan'ın güney bölgelerinde değil batı, doğu, hatta kuzey bölgelerinde de görmek mümkündür. *Täte* akrabalık kavramının böylesine geniş bir alanda, standart dilden farklı bir anlamda kullanılıyor olması boşuna değildir. Sözcüğün tarihini açıklayabilmek için sözlü edebiyat ürünleri, erken dönem yazılı kaynakları ve eski Türk eserlerine değinmemiz gereklidir. Eski Türkçe eserler incelendiğinde *täte* sözcüğünün "baba, dede" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada, *täte* sözcüğünün Kazakçada erkek akrabayı ifade etmek maksadıyla hâlen kullanılıyor olmasının sebepleri araştırılmıştır. Kazakçadaki *täte* sözü gibi anlam yönünden değişen *aje*, *ake*, *apa* akrabalık adlarının da temel anlamları ile yan anlamları karşılaştırılıp incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Kazakça, Kazakçanın Ağızları, Akrabalık Adları, *Täte*, *Äke*, *Äje*, *Apa*

ABSTRACT

Words whose meaning has expanded or narrowed or whose original meaning has changed are phenomena characteristic of language. Words can have several meanings in Turkic languages, including Kazakh. A certain word may quite possibly have a figurative meaning in dialects or examples from oral literature. One example of this is the literary word *täte*, which is used in dialects in the derivative (as well as original) sense of the word. The word *täte* in literary language is used to refer to older female relatives. Its opposite meaning (i.e., father or uncle) is used in relation to men and has a dialectal character. Nevertheless, writers from southern regions of Kazakhstan continue to use

this word's dialectal meaning. In addition, such usage is observed in earlier works. For example, in a letter to Abai's brother, Khaliolla, Abai used the word *täte* with the meaning of father. This article examines the reasons and bases for the uses of the word *täte* in the Kazakh language when addressing a man and analyzes the word's scope and origin. The article also examines the meanings of other Kazakh kinship honorifics such as *äje*, *äke*, and *apa*, which have undergone more semantic changes compared to in other Turkic languages.

Keywords: Kazakh Dialects, Kazakh Language, Kinship Honorifics, *täte*, *äke*, *äje*, *apa*

EXTENDED ABSTRACT

Many research studies have been conducted in order to learn the historical development, source, and primary meaning of many words in Kazakh local language heirlooms. Dialectology specialists who've participated in linguistic research trips or researched the language of a particular region have focused on the etymology of the words they have found and identified in their studies. In the regional dictionary of the Kazakh language, semantic analyses have also been made over certain oral words, with their different forms in Turkic languages having also been shown. The source of certain lexical units has also been examined in research on kinship names and honorifics. This topic especially attracts the attention of neighboring and distant foreign language experts and researchers.

Words whose meaning has expanded or narrowed or whose original meaning has changed are a characteristic phenomenon of language. Words can have several meanings in Turkic languages, including in Kazakh. A certain word may quite possibly have a figurative meaning in dialects or examples from oral literature. One example of this is the literary word *täte*, which is used in dialects in the derivative (as well as original) sense of the word to refer to older female relatives, with its opposite meaning of "father" or "uncle" also being used in relation to men, showing this word to have a dialectical character. Nevertheless, writers from the southern regions of Kazakhstan continue to use this word's dialectal meaning mainly when describing their native land, childhood, and family. In addition, such usage is observed in earlier works, such as in a letter to Abai's brother, Khaliolla, where Abai used the word *täte* to mean father. If one considers the earlier usage of the honorific *täte*, this word can be seen to have been used in relation to relatives on the father's side not only in southern regions of Kazakhstan but also in some western, eastern, and even northern areas of Kazakhstan. The kinship honorific *täte* had some reason for being used over such a vast territory with a meaning different from that used in the literary language, and therefore an explanation must exist for this. When studying the origin of the word, one must refer to samples of Kazakh oral literature, to works written in antiquity, and to sources in other Turkic languages. From ancient Turkic monuments, one can trace the use of the word *täte* as having meant father. The article examines the reasons and justifications for using the word *täte* in the Kazakh language when addressing a man while analyzing its scope and origin. The article also examines the meanings of other Kazakh kinship honorifics such as *äje*, *äke*, and *apa*, which have undergone more semantic changes compared to in other Turkic languages.

Täte, *äje*, *äke*, and *apa* are some of the words used to signify age or gender regarding kinship honorifics in Turkic languages. Standard forms and phonetic variants of words are

actively used both in the literary language and in Kazakh dialects. These words have been preserved with their old meanings and old phonetic forms in Kazakh proverbs and stereotyped expressions. For example, although the honorific *täte* is used to refer to related men in the language of the local people in the southern and some western regions, it is also used to refer to related women in the northern region as well as in the standard language.

The honorific *apa* is used in southern regions as the equivalent of the word *aje* [grandmother], while western regions use it to denote an older woman or an older sister. The east also uses the form *apay*, which means “sister” or “aunt”. The interesting thing is that *täte* [aunt] in the literary language is never used in the same sense. Some parts of the east use *täte* to mean mother, while it means father in western Kazakhstan. In the stereotypical expression “*Ay der aja, koy der koja jok,*” the word *aje* in the standard language is used in the form of *aja* to mean elder or elder of a house. However, one dialectical difference is that the word *äke*, which is part of the noun *äpeke* (apa+eke), expresses its elder meaning.

While *apa*, *aje*, and *äke* were initially used to address elders in Turkic languages, the male or female meanings have changed over time. For this reason, difficulty is had in saying that every encountered kinship honorific is used only for women or only for men. Some kinship honorifics were initially used to address men, while they later began to be used differently to address women.

Kinship honorifics that are used without having undergone any change and by preserving the original meaning are very rare in modern Turkic languages. In particular, the meanings of kinship honorifics in Kazakh do not coincide with old Turkic. Instead, they are observed to have taken on completely opposite meanings. The Turkic cognates *täte*, *äke*, *aje*, and *apa* are all used to denote different meanings than in the Kazakh of the old Turkic period. Although changes have occurred in meaning in the standard language, the old meanings clearly are sometimes preserved in dialects and idioms as has been shown in the examples above, as well as in old Turkic inscriptions.

Giriş

Kazak yerel dil unsurları arasında yer alan birçok sözcüğün tarihî gelişimini, kaynağını ve birincil anlamını öğrenme amacıyla birçok araştırma yapılmıştır. Bunlar arasında Äbilbek Nurmagambetov'un *Jergilikti Til Ereşelikleriniñ Törkini* (Yerel Dil Farklılıklarının Sebebi) adlı kitabını akrabalık adlarının etimolojisi alanında yapılmış ilk ve en geniş kapsamlı çalışma olarak değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmada, 231 sözcüğün tarihî gelişimi, kaynağı ve birincil anlamı incelenip tahlil edilmiştir. Bunlar arasında *aqa* “ağabey”; *adanas* “akraba”; *äpşe* “abla”; *taga/tagay* “dayı”, *köke* “amca” gibi akrabalık adları bulunmaktadır.¹

Ağızlarda korunan sözcükler üzerine çeşitli makaleler de yazılmıştır. Dille ilgili saha araştırmalarına katılan veya belirli bir bölgenin dilini araştıran diyalektoloji uzmanları, çalışmalarında bulup listedikleri sözcüklerin etimolojileri üzerinde durmuşlardır. Kazak diyalektolojisiyle ilgili ilk çalışmalar, Jumata Doskarayev ve Gayniden Musabayev'in 1951 yılında yayımladığı yaklaşık 1500 sözlük içeren *Kazaq Tiliniñ Jergilikti Ereşelikleri*² (*Kazak Dilinin Yerel Özellikleri*) ile Särsen Amanjolov'un 1959'da Rusça olarak yayımladığı monografinin sonunda yer alan ve 4 bin civarındaki sözden oluşan *Voprosı Diyalektologii i İstorii Kazakhkogo Yazıka*³ (Kazak Dili Ağızlarının Tarihi Sorunları) adlı eserlerdir. Ayrıca 1969 yılında yayımlanmış olan *Kazak Tiliniñ Diyalektologiyalık Sözdigi*⁴ (Kazak Dilinin Ağızlar Sözlüğü) de Kazak ağızlarının söz varlığı için çok önemli çalışmalardır. Ancak Kazakçanın ağızlarında korunan kelimelerin etimolojisi üzerine yapılan araştırmalar pek çok değildir. Diyalektolog araştırmacı Nurmagambetov, Türkmenistan Kazaklarının dilini inceleyerek *Türkmenstandağı Kazaktar Tilindegi Keybir Sözderdiñ Etimologiyası* (Türkmenistan Kazaklarının Dilindeki Bazı Sözlerin Etimolojisi) başlıklı bir makale yazmıştır.⁵ Bununla birlikte, Batı Kazakistan'a yapılan inceleme gezisi süresince topladığı malzemeler temelinde *Kazak Govorlarındığı Keybir Leksikalık Ereşelikterdiñ Payda Boluw Jolu Jane Etimologiyası* (Kazak Ağızlarındaki Bazı Leksik Farklılıkların Oluşma Sebebi ve Etimolojileri) adlı araştırmasını yayımlamıştır. *Tilimizdegi Keybir Diyalektizmden Törkini* (Dilimizdeki Bazı Diyalektik Değişimlerin Kökeni) adlı çalışması ise 1985 yılında yayımlanan etimolojik inceleme kitabına ek dilsel malzeme olarak takdim edilmiştir.⁶ Diyalektik farklılıkların ortaya çıkma sebebiyle ilgili Jumata Doskarayev'in *Kazak Tilindegi Üy, Tam Degen Sözder Tuwralı* (Kazakçadaki “Ev” ve “Dam” Sözlere Üzerine), *Arıs Govorındığı Söz Tulgaları* (Arıs Ağızındaki Sözcük Biçimleri) adlı çalışmaları da bir diğer değerli çalışmalardır.⁷ *Kazak Tilinin Aymaktık Sözdigi*'nde (*Kazak Dilinin Bölgesel Sözlüğü*)

1 Äbilbek Nurmagambetov, *Jergilikti Til Ereşelikleriniñ Törkini* (Almatı: Mektep, 1985), 5.

2 Jumata Doskarayev, Gayniden Musabayev, *Kazak Tilinin Jergilikti Ereşelikleri* (Almatı: Gılım, 1951), 115.

3 Särsen Amanjolov, *Voprosı Diyalektologii i İstorii Kazakhkogo Yazıka* (Almatı, 1959), 353.

4 Gayniden Musabayev, Şora Sarıbayev, *Kazak Tiliniñ Diyalektologiyalık Sözdigi* (Almatı: Gılım, 1969), 425.

5 Äbilbek Nurmagambetov, “Türkmenstandağı Kazaktar Tilindegi Keybir Sözderdiñ Etimologiyası”, *Kazak Tili Tarihi Tuwralı Zerttewler* (Almatı, 1965), 238-246.

6 Äbilbek Nurmagambetov, “Tilimizdegi Keybir Diyalektizmden Törkini”, *Kazak Tilindegi Aymaktık Ereşelikler* (Almatı: Gılım, 1990), 7.

7 Jumata Doskarayev, “Arıs Govorındığı Söz Tulgaları”, *Mestniye Osobennosti v Kazakhskom Yazıke* (Almatı: Gılım, 1973), 15.

de bazı ağız kökenli sözcüklere semantik tahliller yapılmış, Türk dillerindeki değişik biçimleri de gösterilmiştir.⁸

Akrabalık adlarıyla ilgili araştırmalar ve makalelerde de bazı leksik birimlerin kaynağı incelenmiştir. Bu konu özellikle yabancı dil uzmanları ile araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Lyudmila Pokrovskaya'nın *Termini Rodstva v Tyurkskih Yazıkah* (Türk Dillerinde Akrabalık Terimleri) adlı hacimli makalesinde, Türk dillerindeki ortak akrabalık adlarının semantik değişimi üzerinden birçok sözcüğün temel anlam alanı ortaya çıkarılıp ayrıca değerlendirilmiştir.⁹ Tsintius'un *Etimologii Altayskih Terminov Rodstva* (Altay Dilleri Akrabalık Terimlerinin Etimolojisi Üzerine) adlı çalışması da konumuzla doğrudan alakalı bir içeriği incelemiştir.¹⁰ Son dönemde Altay sahası üzerine çalışan bilim insanlarından Aleksey Burykin'in *Problemi Sematiçeskoj Rekonstruksii Terminov Rodstva v Altayskih Yazıkah i Perspektivı Rekonstruksii Obşe Atlayskoj Sistemi Terminov Rodstv* (Altay Dillerinde Akrabalık Terimlerinin Anlamsal Değişim Yapılandırılması Sorunları ve Genel Altay Akrabalık Terimleri Sisteminin Yeniden Yapılandırılması İçin Beklentiler) adlı çalışması da değerlidir. Burykin, yaptığı çalışmalarda akrabalık adlarının kaynağı konusuna eğilmiştir.¹¹ Aleksey Şabaşov da *Tyurkskiye Termini Rodstva v Drevne Russkih Pis'mennih Pamyatnikah* (Eski Rus Yazılı Anıtlarında Türk Akrabalık Terimleri) makalesinde Türkçe kökenli akrabalık adlarının bir kısmının eski Rus toponim-hidronimlerinde karşımıza çıktığını kanıtlayıp buna etimolojik açıklamalar getirmiştir.¹² Koreli dil bilimci Yong Song Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* isimli Türkçe çalışmasında Türk dillerindeki bütün akrabalık adlarının etimolojisiyle ilgili bilgiler vermekle birlikte bu adları Korece karşılıkları ile karşılaştırmıştır.¹³

Türk dillerindeki akrabalık adlarından yaş veya cinsiyetle ilişkili olarak kullanılmakta olan sözcükler arasında *täte*, *äje*, *äke*, *apa* gibi adlar bulunmaktadır. Sözcüklerin standart şekilleri ve fonetik varyantları hem günümüz Kazakçasında hem de Kazak ağızlarında işlek biçimde kullanılmaktadır. Bu sözcükler Kazak atasözlerinde ve kalıplaşmış ifadelerde eski anlamlarıyla ve eski fonetik şekilleriyle korunmuş durumdadır. Örneğin *täte* ismi güney ve bazı batı bölgelerindeki yerel halkın dilinde akraba erkekleri ifade edecek şekilde kullanılıyor olsa da kuzeyde ve standart dilde kadın akrabalığı ifade etmek için kullanılmaktadır. *Apa* sözcüğü güney bölgelerinde *äje* “nine” sözcüğünün karşılığı olarak kullanılmaktayken batı bölgelerinde “yaşça büyük kadın veya kıza” karşılık kullanılmaktadır. Doğuda da *apay* şeklinde

8 Gubaydolla Kaliyev, Okas Nakısbayev ve Şora Sarıbayev, *Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi* (Almatı: Arıs, 2005), 20.

9 Lyudmila Pokrovskaya, “*Termini Rodstva v Tyurkskih Yazıkah*”, *İstoriçeskoje Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov*; (Moskva: Akademiya Nauk SSSR, 1961), 11.

10 Vera Tsintsius, “K Etimologii Altayskih Terminov Rodstva”, *Oçerki Sravnitel'noy Leksikologii Altayskih Yazıkov* (Leningrad: Nauka, 1972), 80.

11 Aleksey Burykin, “Problemi Sematiçeskoj Rekonstruksiy Terminov Rodstva v Altayskih Yazıkah i Perspektivı Rekonstruksii Obşe Altayskoj Sistemi Terminov Rodstva”. *Algebra Rodstva* 7, (2001), 136.

12 Andrey Şabaşov, “Tyurskiye Termini Rodstva v Drevneruskih Pis'mennih Pamyatnikah do 1480”. *Algebra Rodstva* 13, (2012), 148.

13 Yong Song Li. *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* (Ankara: TDK, 2020), 575.

ve “abla, teyze” anlamındadır. Bu durumun aksine edebî dildeki *täte* “abla, teyze”, ağızlarda aynı anlamda hiç kullanılmaz. Doğunun bazı bölgelerinde *täte* “anne” anlamındayken batıda “baba” anlamındadır. *Ay der aja, koy der koja jok* “Ey diyecek büyüğü, bırak diyecek sahibi yok.” şeklindeki kalıplaşmış ifadede standart dildeki *äje* sözcüğü *aja* biçiminde “evin büyüğü, aksakalı” anlamında kullanılmıştır. *Äke* şeklinde, erkekleri ifade ederken kullanılan sözcük ağızlarda erkek ve kızı ayırt etmeden çocukları şımartma, onlara verilen değeri gösterme amacıyla kullanılır. Örneğin: *äkem, kökem*. Ancak diyalektik bir farklılık *äpeke* (apa+eke) isminin bir parçası olan *äke* sözcüğü “büyük” anlamını ifade eder. Aşağıda *täte* gibi akrabalık adları arasında cinsiyet yönünden birbirine bütünüyle farklı anlamlara gelen sözcükler üzerinde tek tek durulacak ve çeşitli tahlillerde bulunulacaktır.

Bulgular / Results

1. *Täte* Kelimesi

Täte “yaşı büyük kadınları ifade etmek için kullanılan akrabalık ismi (standart dilde)”; “baba, amca, baba tarafından akraba erkek kişi (ağızlarda)” (KTAS 658).

Täte sözcüğü standart dilde genellikle “yaşı büyük akraba kadın” (KETS 68) anlamında kullanılmaktadır. Ancak bu isim geçmişte “erkek akraba”ları ifade etmek için kullanılmış olabilir. Kazak ağızlarında ve Kazakistan’ın bazı bölgesinde “baba; ağabey, amca” anlamında hâlen kullanılıyor oluşu bunun kanıtıdır.¹⁴ Bu kelime ağızlar sözlüğünde “akraba ağabey, baba” anlamında Almatı vilayeti, Rayımbek ilçesi ile Jambıl vilayeti Lugovoy ilçelerinde kullanıldığı söylene de Aktöbe, Mangıstaw, Torgay bölgelerinde “baba, amca” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hatta doğudaki Semey civarında da “baba” anlamında kullanıldığı Abay’ın yazılarında görülmektedir. *Täte* sözcüğüne *Abaydın Bir Tomdık Şıgarmalar Jıynagı* (*Abay’ın Bir Ciltlik Eserleri*) kitabında, “çocuklarının Kunanbay’a (Abay’ın babası) verdiği isim” şeklinde bir açıklama yapılmıştır. Şair Abay da kardeşi Haliolla’ya yazdığı mektubunda sözcüğü “baba” anlamında kullanmıştır:

*Täteñiz bilimniñ kaynar bulagın üyrengeñ tuwrasında bek kuwanıp jatır. Arkaşan Kudaytagalaga sıynıp talap kula körsin deydi.*¹⁵ “Babanız ilmin kaynağını öğrenme yolunda çok heyecanlı. Her zaman Allahuteala’ya sığınıp ilme gayret etsin dedi.”

Kuzey veya doğu bölgelerinde böyle bir kullanım olmasa da bu adlandırma Jambıl, Almatı ve Türkistan vilayetlerine de yabancı değildir. Özellikle bu bölge yazarlarının dilinde *täte* sözcüğünün “erkek akraba” anlamında kullanıldığını sık görmekteyiz. Örneğin, Askar Süleymenov’un *Besin* (Öğlen) adlı eserinde de erkek akrabayla ilgili olarak kullanıldığı görülmektedir:

14 Gabdolla Kalıyev. *Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi* (Almatı: Arıs, 2005), 658.

15 Abay Kunanbayev. *Abay Şıgarmalarınñ Bir Tomdık Tolık Jıynagı* (Almatı: Memlekettik Körkem Adebıyet Baspası, 1961), 498.

*Säruwar ogan nagan kezengendi, tätesiniñ sakalına jarmaskanday beyjosık, beymümkin äreket dep tanıdı.*¹⁶ “Servar, ona karşı tabanca tutmayı, babasının sakalını tutmak gibi uygunsuz, imkânsız bir davranış olarak gördü.”

Berdibek Sokpakpayev’in meşhur *Balalık Şakka Sayahat* (Çocukluk Çağına Seyahat) adlı romanında *täte* sözcüğünden “babanın küçük kardeşi” anlamında faydalanılmıştır. Buradan yola çıkacak olursak bu söz Almatı vilayeti, Narinkol civarında da yakın zamana kadar kullanılmıştır:

*Smagul, äkemniñ inisi. Men bul kisini täte deymın.*¹⁷ “Smagul, babamın küçük kardeşidir. Ben ona *täte* derim.”

Bir akrabalık adının bütünüyle farklı anlamlarda kullanılması yalnızca Kazak diline has bir durum değildir. Araştırmacı Dariya Ramazanova, *Protivopolojniye Po Polu Znaçeniya Nekotorih Terminov Rodstva* (Bazı Akrabalık Terimlerinin Cinsiyet-Karşıt Anlamları) adlı makalesinde Türk dillerinin akrabalık kavramlarını inceleyerek bazı isimlerin cinsiyet yönünden tümüyle zıt anlamda kullanılmakta olduğunu yazmıştır. Bunlar arasında *täte* sözcüğü de bulunmaktadır:

“Tatar dilinin akrabalık terimlerini incelerken bazı terimlerin cinsiyet açısından zıt anlamdaki kullanım gerçekleri ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, Mordva-Karatay ağızlarında *täte* akrabalık adı “baba” anlamında kullanılırken diğer Türk dillerinde *täte* sözcüğünün “abla, teyze” anlamlarında yaygın olduğu tanımlanmıştır.”¹⁸

Täte sözcüğünün ilk ve en temel anlamının “baba, dede” olduğunu düşünmek mümkündür. Bunun delili de Eski Türk yazma eserleri ve çağdaş Türk dilleri arasında bulunmaktadır. Eski Türk yazma eserleri ile çağdaş Türk dillerinin bazısında “baba, dede” anlamı çerçevesinde *dede* şeklindeki varyantın geniş bir yayılım alanı gösterdiği görülmektedir:

Karahanlı devri’nin önemli eseri *Divanu Lugati’t-Türk*’te *dedä* “baba (Oğuzlarda)” (DLT 542/443); Memlük-Kıpçak Türkçesi devri eserlerinden *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye*’de *dede* “baba, dede”¹⁹; Çağatay Türkçesi eserlerinde *dede* “ağabey, amca”²⁰; Eski Anadolu Türkçesi devri eserlerinde *dede* “dede” (TS 1165).

Kelime, yaşayan Türk lehçelerinin hepsinde eski anlamıyla korunmaktadır. Oğuz ve Karluk grubu lehçelerinde d’li şekil hâkimdir, Kıpçak ve Sibiry lehçelerinde t’li şekil kullanılmaktadır: Türkiye Türkçesinde *dede* “dede”: *Dedesı koruk yer, torunun dişi kamaşır* (atasözü) (TurRS 212); Türkmen Türkçesinde *dädä* “baba” (TRS 300); Azerbaycan Türkçesinde *dädä* “baba” (AzRS 101); Gagauzcada *tätü/tyatya* “baba” (GRMS 462); Uygurcada *dada* “baba” (UygRS 57); Özbek Türkçesinde *doda* “baba” (URS 124).

Kıpçak lehçelerinde bu kelime pek yaygın değildir. Örneğin Kırgızcada *täte* sözcüğü bulunmaz ancak ağızlarında Özbekçe etkisinden *dada* biçimi kullanılmaktadır: *dada* “baba”

16 Askar Süleymenov. *Şıgarmalar Jıynagı* (Almatı: Kazıgurt, 1970), 7.

17 Berdibek Sokpakbayev. *Balalık Şakka Sayahat* (Almatı: Jazuwşı, 1960), 21.

18 Dariya Ramazanova, “Termin Rodstva v Altayskih Yazıkah: Eke/Aka”. *Filologičeskiye Nauki, Voprosı Teorıy i Praktiki* 5 (23), (2013), 177.

19 Besim Atalay, *Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugati’t-Türkiyye* (İstanbul: TDK, 1945), 164.

20 Vasiliy Radlov, *Opıt Slovarya Tyurskih Nareçiy*. (Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoy akademiy nauk, 1893), 1682.

(KRS 181). Tatarcanın ağızlarda *tätä* biçimi “baba, dede” (BDSTY 622) anlamında ise *tätäy* şekli “abla, teyze, nine” anlamıyla birlikte “baba” manasında korunmuştur. Karaycada *tata* “baba” (KRPS 517), Urumcada *tata* “aynı”.²¹

Sibirya Türk dillerinde de kelime pek yaygın değildir ancak bazı şivelerde yaşamaktadır: Çulumcada *tete* “baba”, Salarcada *tata* “aynı”²²; Dolgancada *teete* “aynı”.²³

Periferik dillerde de “baba” olarak eskicil anlamı korunmuştur: Yakutçada *teete* “baba” (YRS 429); Çuvaşçada *tete* “baba; amca”.²⁴

Bazı Kıpçak ve Karluk lehçelerinde *tätäy* şeklinde ve sadece kadınla ilgili bir anlamı karşılaması dikkat çekicidir. Örneğin Uygurcada *tätäy* “kadın, hanım”; Nogaycada *tetey* “nine” (NRS 348); Başkurtçada *tätäy* “hanımefendi, kadın, bacı, teyze (hitap)” (BTH 451).

Tatarcada *täte* sözcüğü erkek akraba anlamında kullanılır, *tüti* şekli ise kadın akraba (TatRS 967) anlamını bildirmektedir. Türk lehçelerinde *tätäy* (söz sonunda “y” eki eklenmiş biçimi) şekli kadın akraba anlamını bildirmektedir. Yine Tatarcanın ağızlarında tam ters anlama sahiptir: “Tatar merkez ağızlarında yaygın olarak konuşulan ve kadın akraba manasını ifade eden bir kadın terimi *tätäy*; Zakazan, Çistopol, Nagaybak, İçkin, Barabin, Tomsk ağızlarında erkeksi bir terim olarak kullanılır. Örneğin *tatakay* “dede”.²⁵

Täte sözcüğünün “erkek akraba” anlamıyla Fin-Ugor dillerinde de korunmuş oluşu dikkat çekmektedir: Marice *tyutyä* “dede”, *t’oti* “dede, ihtiyarlara söylenen söz”, Udmurtça *tyatyä* “baba”.²⁶

Bahsi geçen bu dillerle akraba olmayan veya aynı dil grubuna mensup olmayan Ukrayna dilindeki *tyatyä*, *tyat’ka* sözcükleri de erkekleri ifade etmek için kullanılır. Rus dilindeki *tetyä*, *dyadyä*²⁷ sözcüğü de biçim olarak aynı köke dayanan sözcüklerdir ve ikisi de iki zıt anlamı bildirir. Slav dillerindeki biçimlerine bakılarak *tyatyä/tetyä* veya *dyadyä* sözcüklerinin Türk dilinden alıntı veya tersi şekilde Slav dilinden Türk diline alıntı olduğu söylenebilir. Ancak Kazakçadaki sözcük Rusçadaki *tetyä* sözcüğünden alınmamış veya Kazakçadan Rusçaya geçmemiştir. Erkek kişiyle ilgili olarak kullanılan *täte* sözcüğünün *tetyä* “abla, teyze” anlamına gelmesinde ve benzer kullanım alanlarının olmasında Rus kültürü ve dilinin tesirinin olması da olası bir durumdur. Türk ve Slav dillerindeki biçim olarak benzer görünen *täte/dede*, *tetyä/dyadyä* sözcükleri çocuk dilinden yani heceleyerek söylemekten dolayı “dä-dä, de-de, tä-tä” şeklinde ortaya çıkmıştır. Dünya dillerindeki, ortak akrabalık adlarının tamamı, örneğin *mama*, *papa*, *baba* vb. çocuğun heceleyerek konuşmasından ortaya çıkmıştır.

21 Oleksandr Garkavets, *Urumskiy Slovník* (Alma-Ata: Baur, 2000), 427.

22 Ervand Sevortyan, *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov* (Moskva: Nauka, 1974), 212.

23 Yong Song Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* (Ankara: TDK, 2020), 149.

24 Vasiliy Egorov, *Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşkogo Yazıka* (Çeboksarı: Çuvaşkoye Gosudarstvennoye İzdatel’stvo, 1964), 243.

25 Ramazanova, “Termin Rodstva v Altayskih Yazıkah: Eke/Aka”, 175.

26 Mihail Fedotov, *Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşkogo Yazıka* (Çeboksarı, 1996), 316.

27 Sergey Ojegov, Natalya Şvedova, *Tolkoviy Slovar’ Russkogo Yazıka* (Moskva: Az’, 1992), 648.

Täte sözcüğünün Kazakçadaki en temel, birincil anlamı “ağabey, baba, dede” olup günümüzde çokça kullanılan “teyze, baci” anlamının Rus dilindeki anlamına benzetme yoluyla ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Çünkü geçmiş yüzyıl Kazak şairleri ve yazarlarının dilinde de bu sözcüğün genellikle “baba, dede” anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Abay ile kardeşlerinin, babaları Kunanbay’a *täte* demeleri kaynaklarda açıkça görülmektedir. Jambıl Ata’nın halefleri ve öğrencileri ona *täte* diyerek hürmet göstermişlerdir. Kazakistan’ın çeşitli bölgelerinde işte bu eski anlam hâlen korunmaktadır. Bunun Aktöbe, Mangıstaw vilayetleri ile kuzeydeki Torgay ilçelerinde de korunmuş olduğu araştırmacılar tarafından kaydedilmiştir (KTAS 658). Buna karşılık, geçtiğimiz yüz yıllık süreç içerisinde, başlangıçta erkek kişilerle ilgili olan, kendinden büyüklere, akraba erkeklerle saygı maksadıyla söylenen *täte* şeklindeki müstakil sözcüğün, kendisinden büyük akraba kadınlara karşı söylenen bir sözcüğe dönüşmesinin Rus dilindeki adlandırmaya benzetme yoluyla ortaya çıktığı şeklinde bir düşünce akla yatkın görünmektedir. Ancak meselenin ikinci yönünü yani bilimsel kanıtlar yönünden incelenen biçimlerini unutmamak gerekir.

Täte sözcüğünün günümüzdeki anlamının ortaya çıkışıyla ilgili kesin sonuca, karara varmak için ilk önce XIX-XX. yüzyıl başlarındaki kaynakları inceleyip *täte* sözcüğünün hangi anlamlarda kullanıldığını araştırmak gerekir. Bu sözcük, erken dönemlerde de günümüzde olduğu gibi birbirine zıt anlamları ifade ediyor ancak erkek kişi ile ilgili olan anlam daha baskın kullanılıyor olabilir ya da tersine, günümüzde olduğu gibi kadın kişilerle ilgili anlamı daha yoğun olarak kullanılıp erkek ile ilgili anlamı daha az kullanılmış olabilir. Eğer XVIII-XIX. yüzyıl Kazakçasıyla yazılmış kaynaklarda *täte* sözcüğünün “kadın akraba” ile ilgili kullanılan biçimleri tespit edilirse onun Rus dilinin etkisiyle değil, dilin doğal gelişimi sonucunda ortaya çıkan bir olgu olduğunu değerlendirmek mümkün olurdu. Dolayısıyla Kazakçadaki *täte* sözcüğünün hangi anlamının daha eski olduğunu ortaya çıkarmak için erken dönem dil malzemelerini ehemmiyetle incelemek gerekir. Bunun için şimdilik aşağıdaki varsayımlarda bulunabiliyoruz:

Kanaatimize göre Kazakçada *täte* sözcüğü çok erken zamanda Eski Türk dilindeki gibi sadece erkek akraba karşılığını bildiriyordu, sonra zamanla iki anlamda da kullanılır oldu. Yakın dönemde “kadın akraba” anlamının daha yoğun kullanılması, “baba, dede” anlamındaki kullanım sıklığının ise azalarak yalnızca ağızlarda bu anlamının korunmuş olması muhtemeldir. Akrabalık adlandırmalarındaki cinsiyet ifadelerinin değişimi Kazakçada başka örneklerle de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Kazakçadaki *apa* “anne; abla, nine” adlandırmasının Eski Türk dilinde “ecdat, ata” anlamında kaydedildiği ve *äke* “baba” adının ise Eski Türkçede “abla” anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Kazakçadaki *aje* “nine” akrabalık adı da böyledir, bu kelime Türk dillerinin bazısında “dede, baba” anlamlarını karşılamaktadır²⁸. Dolayısıyla Eski Türk yazma eserlerindeki sözcüklerin Kazakçada tümüyle zıt anlamlarının ortaya çıkması gibi erkek kişiyle ilgili olarak kullanılan *täte* sözcüğünün de kadınlar için kullanılan bir anlama

28 Sevortyan, *Etiymolojiçeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov*, 220.

dönüşmesi Uygurca, Nogayca ve Başkurtçada karşımıza çıkmaktadır. Kazakçada *täte* değil, *tätey* şeklindeki biçimi kadınlar için kullanılmaktadır. Fakat Tatarcadada *tätey* adlandırması “baba” (TatRS 967) anlamını da bildirmektedir. Eğer *täte* sözcüğünün kadınlarla ilgili kullanımının Rus dilinin etkisiyle ortaya çıktığını varsayarsak Nogayca ve Başkurtça bir yana, “Rusçanın Uygurcaya tesir etmesi mümkün mü” şeklinde bir soru ortaya çıkar. Uygurcadada Rusçanın tesiri yoktur, öyleyse Uygurcadaki anlam yönünden değişim Rusçanın tesiriyle değil kendi başına, doğal gelişim yoluyla ortaya çıkmış olabilir. Rusçanın etkisinin o kadar da yoğun olmadığı Moğol, Çin Kazaklarının dilinde *täte* sözcüğünün “baba, dede, ağabey” anlamında kullanılmadığını düşünürsek *täte* sözcüğünün kadınlar için kullanımının Rusçanın etkisiyle değil, kendi kendine ortaya çıkan bir olgu olduğu görülür.

Kısacası, *täte* sözcüğü “tä-tä dä-dä” şeklinde çocuk dilinden, heceleme yoluyla ortaya çıkmıştır. Bilim adamlarının birçoğu akrabalık adlarının bu yolla ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Örneğın, Räsänen *täte/däde* sözcüklerinin çocuk dilinden, seslerden, taklidî sözcüklerden ortaya çıktığını kanıtlamıştır.²⁹

Täte sözcüğü üzerine en eski veriyi XI. yüzyılın önemli eseri *Divanu Lüğati t-Türk*’te görüyoruz. Eserde *dedä* (DLT 542/443), Türk dillerinde *täte* şeklinde de görülmektedir; zira Türk dillerinde “d” sesinin “t” sesine değişmesi olağan bir durumdur.

Böyle bir fonetik değişim Slav dillerinde de bulunmaktadır. Örneğın; Rusçadaki *dyadya*, Ukraynaca *tyatyta* şeklinde söylenir. İngilizce *daddy*, Farsça *dada*, Rusça *dyadya* (veya *tetya*) ile Türk dillerindeki *täte/däde* sözcükleri anlam yönünden benzer olsa da birbirinden kopya edilmemiş, müstakil akrabalık terimleridir. Bunların tümünün heceleyerek söyleme yoluyla ortaya çıkmış sözcükler olduğunu varsayabiliriz. Heceleyerek söyleme yoluyla ortaya çıkmış benzer akrabalık adları kadim dönemlerden beri bulunmaktadır. Örnek olarak Eski Grekçe *τέτα, τατά*, Latince *tata*, Sanskritçe *tātas* şeklindeki sözcükler verilebilir. Günümüz dillerinin birçoğunda Türk dillerinde olduğu gibi söz başındaki “d” ve “t”li varyantlar karşımıza çıkmaktadır. Arnavutluk dilinde *tate*, Lehçe *tata*, Hintçe *dada*, Bulgarcada *dyado*, İspanyol dilinde *tata* vb.

Sonuçta heceleyerek söyleme yoluyla meydana gelen ve Türk dillerinde ortak olan *dede* sözcüğü temel olarak “baba, dede” anlamlarına sahiptir. Sözcüğün kadınlar için kullanımı ise daha sonra ortaya çıkmıştır. Eskiden *däde* şeklinde söylenen sözcük, Kazakçada *täte* şekline dönüşüp sonraları birbirine bütünüyle zıt iki anlamda kullanılır hâle gelmiştir. Geçmişte hangi anlamın daha baskın olduğu ise belirsizdir. Günümüzde, standart dilde yalnızca tek bir anlamda kullanılmakta olup “baba, dede, akraba erkek” şeklindeki eski anlamları zaman içinde kaybolmuştur.

Täte isminin eski anlamının “baba, dede” olduğu bilinmediğinden, *täte* diyerek kendinden büyük erkeklere, babalara, amcalara seslenildiği zaman, insanlar böyle söyleyen kişiyi düzeltmeye

29 Martti Räsänen, *Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura, 1969), 134.

çalışırlar. *Täte* sözcüğünün eski anlamının kaybolup gitmemesi, sözcük hazinemizden yitip gitmemesi için onun kaynağı ve ilk anlamı üzerine çalışmalar yapılmasının doğru olacağı kanaatindeyiz.

Täte sözcüğünün en başta erkeklere hitap şeklinde kullanılıp zaman içinde kadınlara hitap şekline dönüşmesi, doğal dilsel gelişim yoluyla veya ataerkilliğin zamanla zayıflamasıyla ortaya çıkmış olabilir. Zira Türk yazma eserleri ile Türk dillerindeki akrabalık adlarının bazısının Kazak edebî dilinde aksi yönde anlam değişmesine uğramasını birkaç örnekte görmek mümkündür. Bunlar arasında “baba, dede” anlamındaki *aja* ile *apa* sözcüklerinin günümüzde Kazakçada “nine” anlamına dönüşmesini, hatta Eski Türkçe “abla” anlamındaki *eke* sözcüğünün Kazakçada *äke* şekline dönüşüp erkeklere hitaben kullanılmasını örnek olarak gösterebiliriz. Böylesine birbirine bütünüyle zıt anlama sahip olan sözcükler üzerinde aşağıda tek tek durmaya çalışalım.

Tartışma / Discussion

2. -*eke* eki ve *äke* sözcüğü

Kazakçada -*eke* eki ve *äke* sözcüğü, her ne kadar erkekler için kullanılıyor olsa da bu sözcük tarihi Türk lehçelerinde “abla” anlamını bildirmektedir. Bahsi geçen ek ve müstakil sözcüğü inceleyecek olursak -*eke* şeklindeki ek, kök ve gövde durumundaki isimlere eklenip sözcüğe saygı, hürmet, değer verme gibi anlamsal çeşitlilik kazandırır. Bazı sözcüklere doğrudan eklenmez, son seste bulunan ünlü düşürülür ve öyle eklenir. Örneğin; *qajেকে* (*hacı+eke*) “hacı bey”, *moldeke* (*molda+eke*) “hoca efendi”, *mirzeke* (*mırza+eke*) “beyefendi”, *Nureke* (*Nurlan+eke*) (Erkek isminin ilk hecesine eklenir ve saygı ifade eder.) “Nur ağabey”, *jezdeke* (*jezde+eke*) “enişte bey”³⁰. En yaygın kullanılışı isimlere eklenerek saygı bildirmesi şeklindedir. Günümüzde *Make*, *Sake*, *Ereke* gibi kişi isimlerinin ilk hecesine eklenerek kullanılmaktadır ve bu yapı Kazakçaya özgüdür. Bazen -*aka* olan kalın ünlü biçimiyle de eklenmektedir, örneğin *Timur* isimli kişiye saygı olarak *Timaka* denmektedir.

Kazakçadaki eklerin birçoğu geçmişte müstakil birer sözcük olarak varlıklarını sürdürmüşler, zamanla kimi dilsel gelişimler sonucu ek hâline dönüşmüşlerdir. -*Eke* eki de en başta “ağabey, abla” anlamındaki müstakil bir sözcük olarak kullanılmıştır. Örneğin Abay’ın *Kara Sözler*’inin (Nasihat Sözler) el yazması nüshalarında -*eke* ekinin müstakil sözcük olarak yazıldığını görüyoruz:

*Düniye üçün bolganlarda aytar deydi: Sender düniyede hacı eke, molla eke, sofı eke, mirza eke, batur eke atalmak üçün öner kılıp edünjder, ol düniyey munda jok.*³¹ “Dünya için olanlara şöyle söyleyecek diyorlar: “Sizler dünyada hacı ağa, hoca efendi, sofı bey, beyefendi, batur bey desinler diye marifet sahibi olmuştunuz, öyle şeyler burada yok”.³²

30 Ahmedî Iskakov, *Kazirgi Kazak tili, Morfolojiya* (Almatı: Mektep Baspası, 1974), 159.

31 Ercan Petek, *Abay Kunanbayulı Gaklıya Kitabı* (Almatı: Ulagat Baspası, 2020), 58 .

32 Ekrem Ayan, *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözler* (Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017), 93.

“-Eke”nin Kazak atasözlerinde kısa çizgi ile verilmesi de onun müstakil bir sözcük olduğunu göstermektedir: *Tülen-ekeñ türtpeşe, tünde koyan jorta ma?* (Şeytan bey dürtmediyse geceleri tavşan gezer mi ki?); *Ak kalpaktı körinse / Ata-ekem demeymin be / Ak jawlıktı körinse / Ene-ekem demeymin be*³³ “Ak kalpaklı biri önümden çıkarsa babam demeli miyim? Ak yağlıklı birini görürsem annem demeli miyim? (“Her gördüğümüz sakallı dedemiz değıldir” anlamındaki bir atasözüdür).

Eski Türkçe “abla” anlamındaki *eke* sözcüğü, Kazakçada *äke* şekline dönüşüp tümüyle anlam değıştirerek yani “baba” manasında da kullanılmaktadır. Özbekçede ise “ağabey” anlamına dönüşmüştür. Örneğın, Abay *Kara Sözler*’in (Nasihah Sözler) ikincisinde Sart’ın (tüccar Özbek veya Uygurlar) özelliklerini tasvir ederken Özbeklerin “ağabey” anlamındaki *äkä* sözcüğünü kullanmıştır:

“... *Köz körgende äkä-ükä desip, şıgıp ketse, kızın boktaskan, sart-surt degen osı dep.*”³⁴ “Yüz yüze gelince “ağam, beyim” diyen, fakat gittikten sonra ana avrat küfreder: “sart surt” diyenler onlardır, der.”

Kazakçada *aga*, *äke* ve *-eke* şeklinde yazılan bu sözcük yalnızca erkek kişiyle ilgili kullanılmasına karşın onun eski kaynaklarda yalnızca kadınlara karşı kullanılıyor oluşu bu gibi sözcüklerin bütünüyle zıt anlamlara dönüşebildiğini gösterir. Örneğın: *Orhon Yazıtları*’nda *eke* “abla” (KT.K.9); Eski Uygur yazıtlarında *aka/eke* “abla” (DTS 167); *Divanu Lugati l-Türk*’te *eke* “abla” (DLT 56/42); *Codex Cumanicus*’ta *ege* (çi) “teyze”;³⁵ *Kitabu l-İdrak*’ta *eke* “abla”.³⁶ Çağatay edebî dilinde yazılmış anıtlarda, *aka* kelimesi kız isimlerine eklenir ve kızın aristokrat olduğu, atalarının hanedanlıktan geldiği anlamına gelir.³⁷

Çağdaş Türk dillerine gelecek olursak *eke* sözcüğü değışik fonetik varyantlarıyla genellikle “ağabey, baba” anlamlarında kullanılmaktadır. Çeşitli fonetik şekillerini Ramazanova’nın makalesinden buluyoruz:

“*Aka* varyantı birçok Doğı Türk dilinde yaygındır: Altay, Özbek, Uygur ve Hakasçada *aka*; Kırgızcada *ake*; Kazakçada *äke/äkey*, vs. Çoğı Türk dilinde bu terim “ağabey” anlamında kullanılır, başka bir deyişle erkeksi bir terim olarak yaşamaktadır. Oysa Çuvaş dilinde ve Mordva-Karatay ağızlarında *akka* terimi bir grup kadın yaşlı akrabayı ifade eder yani kadını ifade eden bir terim olarak kullanılmaktadır.”³⁸

“Eke”nin kız çocuklar için söylenen bir ifade olarak kullanılması günümüzde bazı eskicil unsurları koruyan dillerde görölmektedir. Örneğın Proto-Türkçe dönemi özelliklerinin baskın olduğu Çuvaşçada günümüzde dahi “abla” anlamında kullanılmaktadır.

33 Jarem Keykin, *Kazaktıñ 7777 Makalı men Mäteli* (Almatı: Öлке, 2002), 225.

34 Kunanbayev, *Abay Şıgarmalarınñ Bir Tomdık Tolık Jıynadı*, 200.

35 Kaare Grønbech, *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Ejnar Munksgaard, 1942), 596.

36 Ahmet Caferoğlu, *Abü Hayyân Kitābu l-İdrāk li Lisān al-Atrāk* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931), 18.

37 Sevortyan, *Etiymologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov*, 71.

38 Ramazanova, “Terimi Rodstva v Altayskih Yazıkah: Eke/Aka”, 177.

Akrabalık adlandırmalarını araştıran bilim adamı Pokrovskaya, *eke* sözcüğünün Altay dillerinde “kadın akraba” fakat Türk dillerinde “erkek akraba” anlamına geldiğini gösterip cinsiyet olarak taban tabana zıt anlamların ortaya çıkmasının nedenini bulmanın hâlen zor olduğunu yazmaktadır:

“Eke adı (aka), hem Mançu-Tunguz hem de Moğol dillerinde çoğunlukla kadın için kullanılan bir kelimedir, oysa Türk dillerinde bu terim erkeklerle ilgili olarak kullanılır. *Aka* adının Çuvaş dilinde diğer Türk dilleriyle olan bu anlamsal tutarsızlığını açıklamak henüz çok zordur.”³⁹

Uzmanların söylediği gibi *eke* sözcüğünün kadim anlamı yalnızca bazı eski dillerde korunmuştur: Sarı Uygurca *ehke* “abla”⁴⁰; Çuvaşça *akka/aka/ekki* “abla.”⁴¹

Kelime, Moğol dillerinde de aynı durumdadır: Moğolca *eke*, Buryatça *exe*, Kalmukça *eke* “anne.”⁴² Altay dilleri grubuna giren Mançu-Tunguz dillerinde de eski anlamında kullanıldığı uzmanlar tarafından söylenmektedir: “Tunguz Mançu dillerinde *eke sözünün proto biçimi aşağıdaki anlamlara sahiptir: Evenki dilinde *eki:n* “abla”, Evence *eken*, Negidal dilinde *eke/exe* “abla, teyze”, Oroçice *ege/eke/exe* “abla, gelin”, Ul’ça dilinde *ege/eyke*, Nanayca *eyke*, Mançu dilinde *eyun* “abla.”⁴³

Ural-Altay dil teorisine göre akraba diller arasında sayılan Fin-Ugor dillerinde de *aka* sözcüğü kadın akraba anlamına yakındır. Udmurt ve Mariy dillerinde *aka* “abla, annenin en küçük kız kardeşi”, Dağlı Marilılarda *aka* “abla, annenin ablası, babasının kız kardeşi”, *aki* “kendilerinden büyük evlenmemiş bir kadına hitap etme kelimesi”dir.⁴⁴

Äke sözcüğünün eski anlamı Türk dilleri arasında yalnızca Çuvaşça ve Sarı Uygurcada korunduğu gibi Kazakçada da belirli bazı adlandırmalarda eski anlamıyla korunmuş gibidir. Örneğin *äke* sözcüğünün Eski Türk dillerinde olduğu gibi kadınlarla ilgili anlamı *äpke/äpeke* (apa+eke) “abla” adlandırmasında da bulunmaktadır.

Bununla birlikte, XX. yüzyıl Alaş önderi Älihan Bökeyhan’ın kendi çevirilerinde “hanım” anlamında kullandığı *hanike* (han+eke) yapısında da *eke* sözcüğü eski anlamında kullanılmış gibidir:

Hanukeyim, men sizdi tintemin, dedi “Hanımefendim ben sizin evinizde arama yapmaya mecburum.”⁴⁵

Barayınşı, kankeyimdi köreyinşi dep oyladım “Gideyim ve hanımı göreyim diye düşündüm”.

39 Lyudmila, Pokrovskaya, “İstoriçeskoye Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov”. *Termini Rodstva v Tyurkskih Yazıkah* (Moskva: İzdatel’sтво Akademiyası Nauk SSSR, 1961), 25.

40 Sergey Malov, *Yazık Jyoltth Uygurov* (Alma-Ata: Nauka, 1957), 25.

41 Fedotov, *Etimologiçeskiy Slovar’ Çuvaşkogo Yazıka*, 31.

42 Burykin, “Problemı Semantiçeskiy Rekonstruksiy Terminov Rodstva v Altayskih Yazıkah i Perspektivı Rekonstruksii Obşe Altayskoy Sistemı Terminov Rodstva”, 149.

43 Burykin, “Problemı Semantiçeskiy Rekonstruksiy Terminov Rodstva v Altayskih Yazıkah i Perspektivı Rekonstruksii Obşe Altayskoy Sistemı Terminov Rodstva”, 149.

44 Fedotov, *Etimologiçeskiy Slovar’ Çuvaşkogo Yazıka*, 321.

45 Alihan Bökeyhan, *Alihan Bökeyhan Şıgarmaları* (Astana: Sarıarka, 2016), 321.

Eke sözcüğü Çağataycada soyluların, hanedan aileleri kızlarının isimlerine eklenip onların hanların soyundan olduğunu gösterirdi. Alaş önderlerinin kullandığı *haneke*, *kanıke* isimlerindeki *eke* sözcüğü bununla ilgili olsa gerektir.

Kazak masallarındaki kraliçe adı olan *Künikey* adının da bu *eke* kelimesiyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Kazakçada *bälekey kız* kalıplaşmış öbeğinde korunan *bälekey* kelimesindeki *ekey* biçimi de bununla ilgili olmalıdır: *Bälekey kız öspey me, kökeyiñdi tespey me* “Nazlı kız büyümmez mi, sonradan zorluklar çekilmez mi”, *Åşekey kız Ayjan-ay, bälekey kız Baljan-ay* (halk şarkısından parça: Süslenmiş kız Aycan hey, Nazlanmış kız Balcan hey) (KETS III 165).

Erkek kişiyle ilgili kullanılan *eke* teriminin birleşik sözcükte ve isimlerde anlam yönünden değişmesi Mişer Tatarlarında da bulunmaktadır. Örneğin *uçakay* sözcüğünün ikinci kısmının *eke* sözcüğü olduğu söylenir:

Birleşik sözcük *uçakay* ‘teyze, annenin veya ninenin kız kardeşi’ kelimesinin bir parçası olarak *aka* terimi, *uç* (< Mokş. otsuyu ‘büyük’) + *akay* birleşimine kadar uzanır. Udmurt dilindeki *açka* ‘en büyük baldız’ akrabalık adı da aynı şekilde bir etimolojiye sahiptir.⁴⁶

Aqa, *eke* sözcüğünün; “kadın akraba” anlamına dönüştüğünden Kazak dilcileri de bahsetmektedirler. Örneğin şive farklılıkların sebeplerini araştıran bilim adamı Äbilbek Nurmagambetov, Batı ağzında karşılaştığı *aka* “yaşlı büyük erkeğe söylenen hitap” sözcüğünü *äke*, *ağa* biçimlerinin eski bir varyantı şeklinde kabul edip onun bazı dillerde “kadın” anlamıyla karşımıza çıktığından bahseder:

“Türk dillerinin tümünde genellikle *ağa*, bazen *aka* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Ancak, *äke-apa* ikilemesi ise ‘abla’ anlamına sahiptir. Genel olarak bu sözcüklerin temel anlamı ‘yaş yönünden büyük olmayı’ işaret eder. Bu yüzden bu sözcükler kimi eski yazmalarda kadın nesline hitaben kullanılan sözcük öbeği yapımında da kullanılmıştır. Örneğin Moğolların eski yazmalarında *axa beri* “büyük gelin” olarak yer almaktadır.⁴⁷

Eke sözcüğünün çıkış kaynağı yönündeki teoriler tümüyle aynı değildir. Vambery, sözcüğün kökünü *ak* olarak kabul edip ona “gri, gümüş renkli” anlamını vermekteyken Sevortyan *akka*, *ala*, *aka*, *äke* varyantlarının kökünün “ak (beyaz) renk” olduğunu söyleyip sözcüğü “ihtiyarlama”, “beyazlamaya başlama” eylemiyle ilişkilendirir. Kanıt olarak da Yakutçadaki *agty-* “ihtiyarlamaya başlamak” fiilini gösterir.⁴⁸

Buna göre *ağa*, *aka*, *äke* sözcükleri en başta “yaşça büyük kişilere hitap için” söylenen sözcükler olup erkek ve kadınlar için kullanılması daha sonra ortaya çıkmıştır. *Äke* sözcüğünün erkek ve kadını değil “yaşça büyüklüğü” veya “hürmeti” ifade eden ilk anlamı Kazakçadaki *äkem* şeklinde kullanılan hürmet ifadesinde korunmuş olabilir. Kazak sözlüklerinde de bu

46 Ramazanova, “Terminü Rodstva v Altayskikh Yazıkah: Eke/Aka”, 176.

47 Äbilbek Nurmagambetov, *Tilimizdegi Keybir Diyalektizmden Törkini, Kazak Tilindegi Aymaktık Ereşelikter* (Almatı: Gılm, 1990), 7.

48 Sevortyan, *Etiymologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov*, 122.

anlam ayrıca gösterilmektedir: *äke* 1. Çocuğu olan erkek; 2. Bir şeyin en büyüğü, en değerlisi; 3. Büyüklerin küçüklere karşı kullandığı sevgi ifadesi (KETS II 221).

3. *Äje* sözcüğü

Kazakçadaki *äje* “nine” sözcüğü, tarihî ve çağdaş Türk dillerinde farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Kazakçada yaşlı akraba kadımlara hitaben kullanılan bir söz olan *äje*’nin eski biçimi *eçe*, *aça* tarihî eserlerde ilk önceleri erkeklere hitaben kullanılmakta idi yani “baba, dede, amca, ağabey” anlamlarını bildirmekteydi (DTS 4). Ancak Kazakçadaki “*Äy der aja, koy der koja jok*” (Hey diyecek baba, bırak diyecek koca yok) deyimindeki *aja* sözcüğü de “baba, amca, dede” anlamındadır. *Aja*, *äje* sözcüklerinin eski biçimi olan *eçe* sözcüğü, Kazak ağızlarındaki *äpşe* (apa-ece – apa-eşe) “teyze” teriminde korunmuş olduğu açıktır. Çimkent’te “abla” anlamında kullanılır. Böylece Kazakça deyimde geçen *aja*, günümüzdeki *äje* kelimesini, *apşe* (apa+eşe) akrabalık adının bünyesinde korunan *eşe* biçimini tarihî ve çağdaş Türk lehçelerindeki *eçi/eçe/ece/açı/acı/aca* vb. biçimleriyle aynı görmek mümkündür:

Orhon Yazıtları’nda *eçi* “amca, ağabey” (KT 16); *eçü* “ecdat, ata, büyük baba”; *eçüm-epam* “ecdadım” (KT.D1); Yenisey yazıtlarında *aça* “akraba”; *baş açalarım* “büyük akrabalarım” (DTS 4). Eski Uygur Türkçesi eserlerinde *eçe* “ağabey, büyük kardeş” (EUTS 68); *Maytrisimit*’te *eçi* “ağabey”; (Maitri. 1-11); *içi* “aynı” (Maitri.84-22). *Divanü Lugatü t-Türk*’te *açı* “Barsgan lehçesinde kocakarı” (DLT 56/12); *eçe* “büyük kız kardeş”; *içi* “yaşça büyük erkek kardeş” (DLT 56/42). *Kitabu l-İdrak*’ta *içi* “amca” (Kİ. 9); *ıçğı* “küçüklerin büyüklere hitap ettikleri zaman söyledikleri kelime” (Kİ. 9); *Kitabu Bulgatü l-Müştak*’ta *eççi* “amca” (KıptS 69).

Çağdaş Türk lehçeleri sözlüklerine bakılığında kelime erkek kavramını karşılayan anlamının da Sibiry’a da ve periferik lehçelerde korunduğunu görürüz. Örneğin Tatarcanın ağızlarında *äzi* “ağabey” (BDSTY 248); Sarı Uygurcada *ice* “akrabalık adı”;⁴⁹ Altaycada *açı* “babanın küçük kardeşi; ağabeyin çocukları”; Teleüt ağzında *aça* “ağabey; amca” (TelAS 1); Lebedi ağzında *acı* “aynı”; Tuvacada *aça* “baba” (TuvRS 77); Hakasçada *açı* “amca çocuğu; yeğen”; Sagay ağzında *aca/aça* “ağabey, amca” (HTS 25); Yakutçada *ese/ehte* “dede” (YRS 548); Çuvaşçada *asa* “baba”; *aça* “erkek (hayvan vb.)”.⁵⁰

Aynı durum Altay dillerinde de vardır: Moğolcada *açıge/etseg* “baba”; Buryatçada *esege* “baba”;⁵¹ Evenki *açı* “ağabey”, Solon *aça* “baba”.⁵²

Türkiye Türkçesi ağızlarında da “baba” anlamının korunması dikkat çekicidir: *ece/eci/eçe/eçi/ede* “baba; amca; erkek kardeş; ağa; aksakallı ihtiyar” (DS 1663).

Kıpçak, Karluk ve Oğuz lehçelerinde ikincil yani kadın anlamında yaşamaktadır: Türkiye Türkçesinde *ece* “kraliçe; güzel kadın” (TS 752); Türkmencede *ece* “anne; belli bir yaşa

49 Malov, *Yazık Jyolth Uygurov*, 31.

50 Fedotov, *Etimologičeskij Slovar’ Çuvaşkogo Yazıka*, 65.

51 Konstantin Çeremişov, *Buryat-Mongol’sko-Russkij Slovar’* (Moskva: Gosudarst. İzdatel’stvo, 1951), 725.

52 Burykin, “Problemi Semantičeskoy Rekonstruksiy Terminov Rodstva v Altayskih Yazıkah i Perspektivi Rekonstruksii Obşe Altayskoy Sistemı Terminov Rodstva”, 150.

ulaşmış hanımlar için saygı sözü” (TDS 795); Uygurcada *aça* “abla” (YUTS 2); Özbekçede *âça* “nine, büyük anne” (URS 310); Başkurtçada *äsä* “anne” (BTS 145); Kumukçada *eçiw* “hala (babanın kız kardeşi); kadın” (KumTS 117); Kırgızcada *ece* “büyük kız kardeş, abla; yaşı büyük olan karı” (KS 320); Nogaycada *äye* “nine” (NRS 59).

Kazakçadaki *äje/aja* sözcüklerinin Türk dillerindeki yaygın biçimleri *eje, eji, aja, aça, eçe* iken Moğolcada *ejige*, Tunguz dillerinde ise *eti* şeklindedir. Sözcüğün bütün akraba ve Altay dillerindeki eskicil ve bununla birlikte geniş yayılım alanına sahip anlamının “baba, dede” olduğu ispatlanmıştır. *Aça, eçe* sözcüklerindeki “ç” sesinin “t” sesine dönüşebildiğini düşünürsek (*oşak-otav, tengiz-şınğıs, toşala-şoşala, deyin/teyin-şeyin*) *aça/aja* sözcüğünün *ata* sözcüğüyle kökteş olduğu ortaya çıkacaktır.

Kıscacası Kazakçadaki *aje* akrabalık adının eski şekilleri olan *aça, eçe* de başlangıçta erkekler için kullanılırken Kazakça ve çağdaş Türk dillerinin bazısında ilk anlamı olan “abla, nine”ye dönüşmüştür. Standart dildeki *äje* anlam yönünden değişmişse (Kazakçada “nine” anlamındadır.) de *Ay der aja, koy der koja jok* kalıplaşmış ifadesinde karşımıza çıkan *aja* kelimesinde eski hâliyle ve eskicil anlamında “baba” korunmuştur. Kökteş sözcüğün iki farklı fonetik varyantında iki ayrı anlam edinmesi Türk dillerinde görülen bir durumdur. Örneğin; Tuvaca *aaaja* “baba”, *eeje* “anne”, *aava* “dede” *ava* “nine”. Türk dillerinin bazısında *apa* varyantı kadın akraba anlamına dönüşmüşken *aba* varyantı erkek akraba anlamında korunmuştur. Kazakçada da *aja* şekli kalıplaşmış ifadede “dede” anlamında korunurken standart dilde ise ilk anlama bütünüyle başka bir anlama (nine) sahiptir.

4. *Apa* sözcüğü

Täte, äke, äje sözcüklerinin erkek veya kadına dair değişik anlamlarının olmasına benzer bir durum *apa* sözcüğünde de görülmektedir. Bu sözcük ilk anlamı olan “baba, dede” anlamlarını kaybetmiş gibi görünmektedir, zira *Orhon Yazıtları*’nda *apa* sözcüğü “ata, ecdat” anlamlarına gelmektedir. Kelime, *Orhon Yazıtları*’nda *eçü* *apa* şeklinde “ata, ecdat” anlamında geçmektedir: *Eçüm apam bumun kağan iştemi kağan olurmuş* (İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş) (KT.D.1).

Kelime, Karahanlı devrinden itibaren *aba* şeklinde görülmeye başlamış ve o dönemde Oğuzlar bu kelimeyi “anne” anlamında kullanmaya başlamışlardır. Öte yandan Kıpçaklar “ayı” kelimesi yerine kullanmışlardır: *Divanu Lugati t-Türk*’te *aba* “Tibet dilinde baba” (DLT 55/41); *aba/apa* (Oğuzca) “anne, ana” (DLT.I.86-11); *aba* (Kıpçakça) “ayı” (DLT.I.86-13).

Kelime Orta Türkçede pek yaygın değildir, yine *aba* şeklinde ve Eski Türkçedeki anlama karşı mânâda yani “anne” olarak kullanılmıştır: Memlük Kıpçak eserlerinden *Kitabü l-İdrak*’ta *aba* “valide, nine, anne” (Kİ.7); Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde (XVI) *aba* “anne, nine” (TS 1).

Çağdaş Türk dillerinde *aba* biçimi çoğunlukla erkeklere hitap ederken kullanılmaktadır. Örneğin; Azerbaycan Türkçesinde *aba* “dede; baba”; Türkmencede *aba* (ağız.) “baba” (TDS 11).

Kırgızcadada *aba* (esk.) “amca; ihtiyarlara hitap tarzı” *uluu abalar!* “saygıdeğer büyükler!” (KS 1); Tatarcadada *abıy* “büyüklerle karşı saygı ifadesi”; Başkurtçada *abıy* “ayını” (BTH 21); Karaçay-Malkarcada *abadan* “büyük, ağa” (KBRs 15); Sarı Uygurcadada *ava* “baba”; *avaka* “büyüklerle saygı ifadesi, dede, aksakal”⁵³; Altaycadada *aba* “baba, anne”; *abaka* “büyük baba”; *abaş* “büyük baba”; *abaay/abagay* “kayın ağabey; bir boydan olanlara, soydaşlara karşı hitap tarzı; ayı” (ATS 19); Hakaşçada 1. *abaa* (hık) “baba”; 2. *aba* “ayı”; *abaa* “ağabey” (HRS 13).

Bazı lehçelerde Moğolcaya *abaga* “amca” (MTS 4) yakın olan fonetik biçimi vardır, mesela Özbekçede *âbâgâ* (esk.) “büyük yaştaki akrabalar; uzak akraba” (UTİL 23); Sarı Uygurcadada *avaka* “dede, aksakal”; Altaycadada *abaka* “büyük baba” (ATS 19); Yakutçada *abaga* “babanın büyük kardeşi” (YRS 27).

Kelimenin Orta Çağ yadigârlarından daha çok Oğuzcadada da anlaşıldığı üzere anlam açısından değişimi (kadın anlamına değişimi) görülmektedir: Türkiye Türkçesinde *aba* “abla; anne” (TS 1); Türkiye Türkçesi ağızlarında *abacık* “anne”; *abaç* “annesi gibi, annesine çeken, annesi ahlakında” (DS 4).

Bazı Kıpçak lehçelerinde ve Tuvacadada Türkiye Türkçesindeki gibi anlamlarda korunmaktadır: Nogaycadada *aba* “anne”; abay “annelere saygı ifadesi” (NRS 119); Kumukçada *aba* “anne” (KumTS 1); Tuvacadada *ava* “anne”.⁵⁴

Kıpçaklar tarafından *aba* (apa) kelimesinin “ayı” anlamında kullanılması DLT’de kaydedildiği gibi bazı lehçelerde bu anlamın sürdüğü görülmektedir. Örneğin; Çuvaşçada *upa/opa* “ayı”;⁵⁵ Altaycadada *aba* “ayı” (ATS 19); Hakaşçada *aba* “ayı” (HRS 13).

Aba şekli *apa*’dan eski değildir. Bu sözcük önce *appa* sonra *apa* daha sonra *aba* en sonunda da *ava* (ESTY 54) şekline dönüşmüştür. *Apa* biçimi *Kültigin Yazıtı*’nda “ecdat” anlamında kullanılmış, Orta Çağ’da *aba* şekline dönüşmüştür. Ancak Karahanlı Dönemi eserlerinde *aba*, *apa* şeklinde okumak mümkündür. Çünkü bu dönem eserlerinde “b” ve “p” sesleri aynı işaretle yazılmış olabilir. *Apa* sözcüğü günümüz Türk dillerinde genel olarak kadınlara hitap amacıyla kullanılan bir şekle dönüşmüştür. Fakat bazı dillerde hâlen “amca, dede, ağabey” anlamlarında kullanılmaktadır: Karaçay-Malkarca *appa* “dede, baba” (KBRs 69); Tatarcanın ağızlarında *apıy* “ağabey, amca” (BDSTY 48).

Burykin, Mançu-Tunguz dillerindeki *ami* “baba” akrabalık adının Türk dillerindeki *aba/apa*, Moğolcadaki *abu* şekillerinin aynı olduğunu söylemektedir.⁵⁶ Bu düşünceden hareketle Altay dillerindeki *ama/ami* biçimlerinin *apa* ile kökteş sözcükler olup *aba* varyantının prototip döneminden kaldığını yani daha eskicil olduğunu düşünüyoruz.

Aba/apa varyantlarının ilk başta yaşça büyük olanı bildirip erkek akrabaya hitap amacıyla kullanıldığını Şabaşov da yazmaktadır:

53 Malov, *Yazık Jyolth Uygurov*, 11.

54 Boris Tatarintsev, *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskogo Yazıka*. (Moskva: Nauka, 2000), 44.

55 Fedotov, *Etimologičeskiy Slovar’ Çuvaşkogo Yazıka*, 281.

56 Burykin, “Problemi Semantičeskoj Rekonstruksiy Terminov Rodstva v Altayskih Yazıkah i Perspektivı Rekonstruksii Obşe Altayskoj Sistemı Terminov Rodstva”, 943.

Gerçekten de, birçok Türk dilinde genetik olarak birbiriyle ilişkili *apa* ve *aba* kelimeleri vardır, başlangıçta bu kelime muhtemelen “yaşlı yan kan akrabası ve “akraba erkeği” ifade etmek için kullanılmıştır. *Apalaba* terimleri daha sonra farklılaştı ve çoğu dilde *apa*, “en yaşlı kadın akraba” anlamını bildirirken *aba* şekli “yaşlı erkek akraba” anlamını göstermeye başlamıştır.”⁵⁷

Aba kelimesinin “büyük, ata” olan proto anlamı Kazakçadaki *asaba* “dügüncü başı” teriminde korunmuş gibidir, etimolojisini şöyle vermek mümkündür: *as+aba*: *as* “yemek”, *aba* “ata, büyük” = “yemek büyüğü, yöneticisi”.

Apa sözcüğünün “baba, dede, ağabey, büyük” şeklindeki eskicil anlamlarıyla Polovetslerden (Eski Kıpçaklar) Slavcaya geçtiği de söylenmektedir:

Eski Rus yıllıklarına birleşik kelimelerin ikinci unsuru olarak giren bir dizi Kıpçak kelimelerin içinde *apa* ~ *opa* ~ *oba* ‘baba, amca, ağabey’ akrabalık adları vardır: *ayepa* < *ay* ‘ay’ veya *aya* ‘bey’ + *apa*. *Altunopa* < *altun* ‘altın’ + *opa*. *Arslanopa* < *arслан* ‘aslan’ + *apa/opa*. *Byakoba* < *bek* ‘bey, prens’ + *oba/aba*.⁵⁸

Sonuç / Conclusions

Sözcüklerin anlamının genişlemesi, daralması veya tamamen farklı bir anlama değişmesi her dilde görülen bir durumdur. Türk dili ve Türk dilinin bir kolu olan Kazakçada da herhangi bir söz yalnızca tek bir anlamı ifade etmeyebilir. Standart dildeki tek anlamlı bir sözcüğün ağızlarda veya sözlü edebiyat ürünlerinde birbirinden farklı anlamlarda kullanılması tümüyle olası bir durumdur. Bununla birlikte, akrabalık adlarının erken dönemdeki kullanılışlarını incelediğimizde **täte**, **apa**, **ake**, **aje** gibi sözcüklerin cinsiyet yönünden değişen anlamları ifade etmek için kullanıldığını yalnızca Kazakistan’ın güney bölgelerinde değil batı, doğu hatta kuzey bölgelerinin bazı kesimlerindeki dilsel materyallerde de görmek mümkündür. Akrabalık kavramlarının böylesine geniş bir alanda, standart dilden farklı bir anlamda kullanılıyor olması boşuna değildir. Sözcüğün tarihini açıklayabilmek için Kazakların ağız edebiyatı ürünleri, erken dönem yazılı kaynakları ve Türk dillerine ait yadigârlara değinilmiştir. Çalışmada bu yöntemle kelimelerin asıl anlamları araştırılmıştır.

Türk dillerindeki **apa**, **aje**, **ake** sözcükleri ilk başta yaşça büyük kişilere hitaben kullanılırken onların erkek veya kadın anlamı zamanla değişmiştir. Bu nedenle karşımıza çıkan her akrabalık adının sadece kadınlar veya sadece erkekler için kullanıldığını söylemek güçtür. Akrabalık adlarının bazıları ilk başta erkeklere hitaben kullanılmış, daha sonra kadınlara hitaben değiştirilerek kullanılmaya başlamıştır. Akrabalık bildiren sözleri çalışma konusu edinen araştırmacılar bu durumu ataerkillik ve anaerkillik ile ilişkilendirmektedir. Büyük kişileri ifade eden kelimelerin yerine anlam olarak farklı kelimelerin seçilmesi (örneğin **ake** “baba” yerine **täte** “abla” kelimesinin söylenmesi), **tabu** (isim söyleme yasağı) ile alakalı olabilir.

Çağdaş Türk dillerinde akrabalık adlarının eski anlamlarının muhafaza edilerek hiçbir değişikliğe maruz kalmadan kullanılmasına çok az rastlanmaktadır. Özellikle Kazakçadaki

57 Şabaşov, “Tyurskiye Termini Rodstva v Drevneruskikh Pis’mennih Pamyatnikah do 1480”, 151.

58 Şabaşov, “Tyurskiye Termini Rodstva v Drevneruskikh Pis’mennih Pamyatnikah do 1480”, 150.

akrabalık adlarının anlamları Eski Türkçe ile örtüşmemekte, tamamen farklı anlamlara büründüğü gözlenmektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz **täte, äke, äje, apa** akrabalık adlarının tümü Eski Türkçe döneminde Kazakçadan farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Standart dilde anlam bakımından değişiklik olsa da Eski Türk yazıtlarındaki gibi eski anlamların bazen ağızlar ve deyimlerde korunmuş olduğu açıktır. Bu durum yukarıdaki örneklerde açıkça görülmektedir. Dolayısıyla akrabalık adları en başta “erkek, kadın” olarak ayırmadan yaşça büyüklere hitaben kullanılmıştır. **Kuwırdaktıj äkesin tüye soyganda köresin** (Kavurmanın güzelini deve kestiğinde görürsün) atasözünde ve **äpeke, äpke** (apa-eke) **mirzeke, haneke** adlandırılmalarında **äke** kelimesinin eski anlamı (büyük) görülmektedir.

Kazak standart dilinde erkeklere hitaben kullanılan **äke, köke** sözleri dönüşümlü kullanılabilir. Yani yaşça küçük akrabalara onları şımartmak için söylendiğinde “oğlan veya kız” olarak ayrılmadan da kullanılmaktadır. Bu durumu esas aldığımızda bu kelimelerin eskiden iki anlamda da kullanıldığını, daha sonra tek anlama dönüştüğünü anlamak mümkündür.

Kısaltmalar

AltRS: Altaysko-Russkiy Slovar'	KRS: Kirgizsko-Russkiy Slovar'
ATS: Altayca Türkçe Sözlük	KS: Kırgızca Sözlük
AzRS: Azerbaycansko-Russkiy Slovar'	KT: Kül Tigin Yazıtı
BDSTY: Bol'şoy Diyalektologičeskiy Slovar' Tatarskogo Yazıka	KTAS: Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi
BTH: Başkört Tilinin Hüzligi	KTFS: Kazak Tiliniñ Frazeologiyalıq Sözdigi
BTS: Başkurt Türkçesi Sözlüğü	KTTS: Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi
ÇuvRS: Çuvaşko-Russkiy Slovar'	KumRS: Kumıksko-Russkiy Slovar
DLT: Divanu Lugati't-Türk	KumTS: Kumuk Türkçesi Sözlüğü
DS: Derleme Sözlüğü	Maitri: Maitrisimit
DTS: Drevnetyurksiy Slovar'	MTS: Moğolca-Türkçe Sözlük
ESTY: Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov	NRS: Nogaysko-Russkiy Slovar'
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü	TatRS: Tatarsko-Russkiy Slovar'
HRS: Hakassko-Russkiy Slovar'	TDS: Türkmen diliniñ sözlügi
HTS: Hakas Türkçesi Sözlüğü	TelAS: Teleüt Ağzı Sözlüğü
GRMS: Gagauzsko-Russko-Moldavskiy Slovar'	TRS: Turkmensko-Russkiy Slovar'
KBRS: Karaçaevo-Balkarsko-Russkiy Slovar'	TS: Türkçe Sözlük
KETS: Kazak Adebî Tilinin Sözdigi	TS: Tarama Sözlük
Kİ: Kitabı'l-İdrak	TurRS: Turetsko-Russkiy Slovar'
KıpTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü	TuvRS: Tuvinsko-Russkiy Slovar'
KMTS: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü	URS: Uzbeksko-Russkiy Slovar'
KRPS: Karaimske-Russko-Pol'skiy Slovar'	UTİL: Uzbek Tiliniñ İzohli Lugati
	UygRS: Uygursko-Russkiy Slovar'
	YRS: Yakutsko-Russkiy Slovar'
	YUTS: Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

Hakem Deęerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makale, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan tarafından desteklenen ve halen sürmekte olan AP13268734 nolu "Semantics and etymology of archaisms in the language of poets Abai and Shakarim" adlı araştırma projesinde kapsamında hazırlanmıştır.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article was prepared within the framework of the ongoing research project "Semantics and etymology of archaisms in the language of poets Abai and Shakarim" funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan. No. AP13268734.L

Kaynaklar / References

- Atalay, Besim. *Et-Tuhfetu 'z-Zekiyye fi 'l-Lugati 't-Türkiyye*. İstanbul: TDK, 1945.
- Ayan, Ekrem. *Bir devrin aynası Abay Kunanbay ve Kara Sözlere*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, 2017.
- Battal, Abdullah. *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası, 1934.
- Borovkov, Aleksandr. *Bada'ı Al-lugat: Slovar' Tali İmani Geratskogo k Soçineniyam Aliřera Navoi*. Moskva: İzdatel'stvo vostoçnoy literatürü, 1961.
- Borovkov, Aleksandr. *Leksika Sredneaziyatskogo Tefsira XII-XIII vekov*. Moskva: İzdatel'stvo Vostoçnoy Literatürü, 1963.
- Bökeyhan, Alihan. *Alihan Bökeyhan Şıgarmaları*. Astana: Sarıarka, 2016.
- Buriykin, Aleksey. "Problemı Semantiçeskoj Rekonstruksiy Terminov Rodstva v Altayskih Yazıkah i Perspektivı Rekonstruksii Obşe Altayskoj Sistemı Terminov Rodstva". *Algebra Rodstva* 7, (2001): 136-172.
- Caferoğlu, Ahmet. *Abü Hayyân Kitâbu 'l-İdrâk li Lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1931.
- Çeremisov, Konstantin. *Buryat-Mongol'sko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1951.
- Doskarayev, Jumat. "Kazak Tilindeęi Üy, Tam Degen Sözdere Tuwralı". *Kazak SSR Gılım Akademiyasının Habarları, Filologiya Seriyası*, 2 (9), (1959). 3-8.
- Doskarayev, Jumat. "Arıs Govorındağı Söz Tulğaları". *Mestniye Osobennosti v Kazakhskom Yazıke*. Almatı: Gılım, (1973): 14-23.
- Egorov, Vasilii. *Etimologičeskiy Slovar' Çuvařkogo Yazıka*. Çeboksarı: Çuvařkoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo, 1964.
- Ojegov, Sergey, Şvedova, Natalya. *Tolkoviyy Slovar' Russkogo Yazıka*. Moskva: Az', 1992.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1999.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat. *Dívânü lugâti 't-Türk* (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin). Ankara: TDK, 2015.
- Fedotov, Mihail. *Etimologičeskiy Slovar' Çuvařkogo Yazıka*. Çeboksarı, 1996.
- Garkavets, O Aleksandr. *Urumskiy Slovník*. Alma-Ata: Baur, 2000.

- Grønbech, Kaare. *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Ejnar Munksgaard, 1942.
- Iskakov, Ahmedi. *Kazirgi Kazak tili, Morfologiya*. Almatı: Mektep Baspası, 1974.
- Kaliyev, Gabdolla, Nakısbekov Okas, Sarıbayev Şora. *Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi*. Almatı: Arıs, 2005.
- Keykin, Jardem. *Kazaktıñ 7777 Makalı men Mäteli*. Almatı: Ölke, 2002.
- Kunanbayev, Abay. *Abay Şıgarmalarınıñ Bir Tomdık Tolık Jıynadı*. Almatı: Memlekettik Kırkem Adebıyet Baspası, 1961.
- Li, Yong Song. *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Ankara: TDK Yayınları, 2020.
- Malov, Sergey. *Yazık Jyoltıh Uygurov*. Alma-Ata: Nauka, 1957.
- Nurmagambetov, Äbilbek. “Türıkmenstandağı Kazaktar Tilindegi Keybir Sözderdiñ Etimologiyası”. *Kazak Tili men Tarihi Tuwralı Zerttewler*, Almatı (1965): 238-246.
- Nurmagambetov, Äbilbek. “Kazak Govorlarındadı Keybir Leksikalık Ereşelikterdiñ Payda Boluw Joli men Etimologiyası (kitap bölümü). *Kazak Tilindegi Jergilikti Ereşelikter*. Almatı: Gılım (1974): 105-115.
- Nurmagambetov, Äbilbek. *Jergilikti Til Ereşelikteriniñ Törkini*. Almatı: Mektep, 1985.
- Nurmagambetov, Äbilbek. “Tilimizdegi Keybir Diyalektizmder Törkini” (kitap bölümü). *Kazak Tilindegi Aymaktık Ereşelikter*. Almatı: Gılım (1990): 5-29.
- Petek, Ercan. *Abay Kunanbayulı Gakliya Kitabı*. Almatı: Ulagat Baspası, 2020.
- Pokrovskaya, Lyudmila. “İstorişeskoje Razvitiye Leksiki Tyurkskih Yazıkov”. *Termini Rodstva v Tyurkskih Yazıkah*. Moskva: İzdatel’stvo Akademiya Nauk SSSR, (1961): 11-81.
- Radlov, Vasilij. *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*. Sankt-Peterburg: Tipografiya imperatorskoj akademij nauk, 1893.
- Ramazanova, Dariya. “Termini Rodstva v Altayskih Yazıkah: Eke/Aka”. *Filologičeskiye Nauki, Voprosı Teorij i Praktiki* 5 (23), (2013): 175-178.
- Räsänen, Martti. *Versuch Eines Etimologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais Ugrilainen Seura, 1969.
- Sevortyan, Ervand. *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov*. Moskva: Nauka, 1974.
- Şabaşov, Andrey. “Tyurskiye Termini Rodstva v Drevneruskij Pis’mennij Pamyatnikah do 1480”. *Algebra Rodstva* 13, (2012): 148-158.
- Tatarintsev, Boris. *Etimologičeskiy Slovar’ Tuvinskogo Yazıka*. Moskva: Nauka, 2000.
- Tekin, Tekin. *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları, 2010.
- Tsintsıus, Vera. “K Etimologii Altayskih Terminov Rodstva”. *Očerki Sravnitel’noy Leksikologii Altayskih yazıkov, Sbornik statey*, Leningrad: Nauka (1972): 80-98.

